

KANSALLINEN
KOULUTUKSEN
ARVIOINTIKESKUS

Mitä poikkeukselliset opetusjärjestelyt opettivat?

Poikkeustilanteen vaikutukset eri koulutusasteilla
Kansallinen koulutuksen arviointikeskus, 14.12.2020

Kuva: Kari Leo

Poikkeuksellisten
opetusjärjestelyjen vaikutukset
tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden
toteutumiseen

Tavoitteena

- tuottaa tietoa poikkeustilanteen vaikutusten suunnasta ja laajuudesta.
- nostaa esiin hyviä käytänteitä ja kiteyttää suosituksia tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden edistämiseksi.

Ensimmäiset tulokset kesäkuussa
ja loppuraportti tammikuussa 2021.

Arviointikysymykset

1) Millaisia vaikutuksia poikkeustilanteesta johtuvilla opetusjärjestelyillä on ollut koulutuksellisen sekä yhteiskunnallisen tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden toteutumiselle?

- Oppiminen
- Oppimisen ja osaamisen arviointi
- Ohjauksen ja tuen tarpeet sekä palvelujen saatavuus
- Erityisryhmien tarpeiden huomioiminen

2) Mitkä tekijät ovat edistäneet tai estäneet varhaiskasvatuksessa ja eri koulutusasteilla tavoitteiden saavuttamista?

3) Millaisia vaikutuksia tilanteella on ollut opintojen etenemiseen ja tuen sekä ohjauksen tarpeeseen eri koulutusasteiden nivelvaiheissa?

4) Vaikutukset oppilaiden ja opiskelijoiden sekä opettajien hyvinvointiin?

Kuva: Kari Leo

Synteesi pidemmän ajan arviointitiedosta poikkeustilanteen arvioinnin pohjana

Karvin arviointitulokset vuosilta 2015-2020

- Tasa-arvon ja yhdenvertaisuuden toteutumista koskevia arviointituloksia
- Suomalaisen koulutusjärjestelmän vahvuudet sekä huolenaiheet pitkällä aikavälillä ennen poikkeustilannetta

Poikkeustilannetta koskevat selvitykset, kevät ja syksy 2020

- Yhteistyö sekä päällekkäisten tiedonkeruiden ja kentän ylimääräisen kuormituksen välttäminen
- Yhteenveto muiden tiedontuottajien selvityksistä

Synteesi ja tilannearvio

- Näkökulmien ja tiedon yhdistämisellä kohti kokonaiskuvaa
- Lisäselvitysten sekä arviointi- ja tutkimustiedon tarpeet
- Pohja kansallisen arvioinnin toteuttamiselle

Arviointitulokset ja kehittämisehdotukset

- Moninäkökulmainen arviointiaineisto
- Vaikutusten suunta ja laajuus
- Hyvät käytänteet ja toimintamallit

Arviointiaineistot

Koulutusaste	Vastaajaryhmä	Vastaajien lukumäärä	Ajankohta
Yleissivistävä koulutus			
Edustava satunnaisotanta 150 koulua suomen- ja ruotsinkielisiä kouluja edustaen.	Perusopetuksen järjestäjät	199	kevät
	Rehtorit	114	kevät
	Opettaja- ja ohjaushenkilöstö	400	kevät
	Perusopetuksen 6. ja 9. luokkien oppilaat	1 792	syksy
	Lukiolaiset	839	kevät
Ammatillinen koulutus			
	Ammatillisen koulutuksen järjestäjät	57, 50	kevät, syksy
	Opetus- ja ohjaushenkilöstö sekä kuraattorit	2 277	Kevät
	Opiskelijat	6 427	kevät
Korkeakoulutus			
	Suoritettujen alempien ja ylempien korkeakoulututkintojen määriä koskevat tiedot	36	kevätlukukaudet 2017–2020
	Suoritettujen opintopisteiden määriä koskevat tiedot, alemmat ja ylemmät korkeakoulututkinnot	36	kevätlukukaudet 2017–2020
	Opinnäytteistä annettujen arvosanojen lukumäärät, alemmat ja ylemmät korkeakoulututkinnot	36	kevätlukukaudet 2017–2020
	Synteesianalyysi korkeakoulujen ja sidosryhmien tekemistä kyselyistä. Kohderyhminä korkeakoulujen henkilöstö ja opettajat.	30	kevät 2020
	Korkeakouluille suunnattu kysely. Kohderyhmänä kaikki korkeakoulut, joista kustakin yksi vastaus.	38	syksy 2020

**Eri koulutus-
asteille yhteisiä
johtopäätöksiä ja
suosituksia**

Oppijoiden kokema kuormitus lisääntyi poikkeusaikana ja tuen saatavuus aikaansai eroja oppijoiden välille

- Merkittävä osa oppijoista kaikilla koulutusasteilla on kokenut opintoihin liittyvää kuormitusta poikkeustilanteen aikana. Lähiopetuksen puute lisää tuen tarvetta erityisesti oppijoilla, joilla on muita enemmän ongelmia opintojen etenemisessä
- Oppijoiden saama tuki etäopiskelun aikana ei ollut kaikilta osin riittävää. Opiskeluhuollon järjestämisessä on paikoin ollut haasteita perusopetuksessa, lukioissa ja ammatillisissa oppilaitoksissa.
- Etäopiskelun aikana kodin tuen merkitys kasvoi perusopetuksessa ja toisella asteella. Tulosten mukaan kotoa saadun tuen vaihtelevuus aiheutti eriarvoisuutta tasa-arvoisten oppimisen edellytyksissä.

”

Toisilla on huomattavasti paremmat ja helpommat lähtökohdat etäopiskeluun. Esimerkiksi kotona oleva rauhallinen tila, laitteisto, opiskelunvalmiudet ja läheisten tuki vaihtelevat opiskelijoiden kesken. Ne, keillä lähtökohdat ja valmiudet ovat hyvät saavat opiskelussa etumatkaa ja pärjäävät paremmin.
(Lukion opettaja)

”

*”Palautetta oli toki helppo antaa Meeteissä ja esim. whatsapp-viesteillä. Mutta välittömän palautteen antaminen oli tietenkin mahdotonta etänä. Luokkatilanteessahan se onnistuu. Sitä kaipasinkin.”
(Perusopetuksen opetus- ja ohjaushenkilö)*

Etäopiskelu edellyttää hyviä oppimis- ja opiskeluvalmiuksia, joita kaikilla ei ole

- Oppijoiden itseohjautuvuudessa, motivaatiossa ja opiskelutaitojen riittävydessä oli haasteita etäopetuksen aikana sekä perusopetuksessa että toisella asteella.
- Kokemukset etäopiskelussa jakavat oppijoita kaikilla koulutusasteilla. Osalle etäopiskelu on sopinut hyvin ja he ovat hyötäneet esimerkiksi ajasta ja paikasta riippumattomasta opiskelusta sekä ovat aktiivisesti hakeneet tukea ja ohjausta.
- Itseohjautuvuuden korostuminen asettaa oppijat kuitenkin keskenään eriarvoiseen asemaan.

”

Kaikilla itseohjautuvuus ei riitä viemään opintoja eteenpäin, kun opiskelu on painottunut itsenäiseen kotona opiskeluun. Myös joillakin opiskelijoilla omat henkilökohtaiset ongelmat ovat korostuneet ja siten heikentäneet opinnoissa etenemistä. (Ammatillisen koulutuksen opettaja)

*”Opiskelijoissa selkeä kahtiajako. Osalle etäopiskelu ja erilaiset hybridimallit ovat erittäin positiivisia ja jopa nostaneet oppimismotivaatiota ja -tuloksia. Vastaavasti osalle etänä opiskelu on tuottanut hankaluuksia.”
(ammattikorkeakoulu)*

Pedagogiikan kehittämisessä tulee huomioida vahvemmin erilaisten oppijoiden ja erityisryhmien tarpeet

- Oppijoille tulee luoda riittävästi mahdollisuuksia yhteydenottamiseen ja tuen pyytämiseen matalalla kynnyksellä.
- Poikkeusaika on osoittanut, että oppimisympäristöjen monipuolistuminen edellyttää erityisesti huomion kiinnittämistä oppimisen tukeen ja vuorovaikutukseen.
- Opetus- ja ohjaushenkilöstön digitaalista ja pedagogista osaamista tulee vahvistaa kaikilla koulutusasteilla sekä varmistaa laitteiden ja ohjelmistojen tasapuolinen saatavuus

”

On vaikeaa kysyä mieltä painavaa kysymystä koko luokan edessä videopuhelussa, kun sen normaalisti kysyisi luokassa vain opettajan kuullen.
(Lukion opiskelija)

Syrjemmässä asuvilla opiskelijoilla on ollut ajoittain heikot internetyhteydet, joten esimerkiksi livetuntien seuraaminen on ollut jopa hetkellisesti mahdotonta.
(Lukion opettaja)

Kansallinen ohjaus, johtaminen ja laadunhallinnan menettelyt

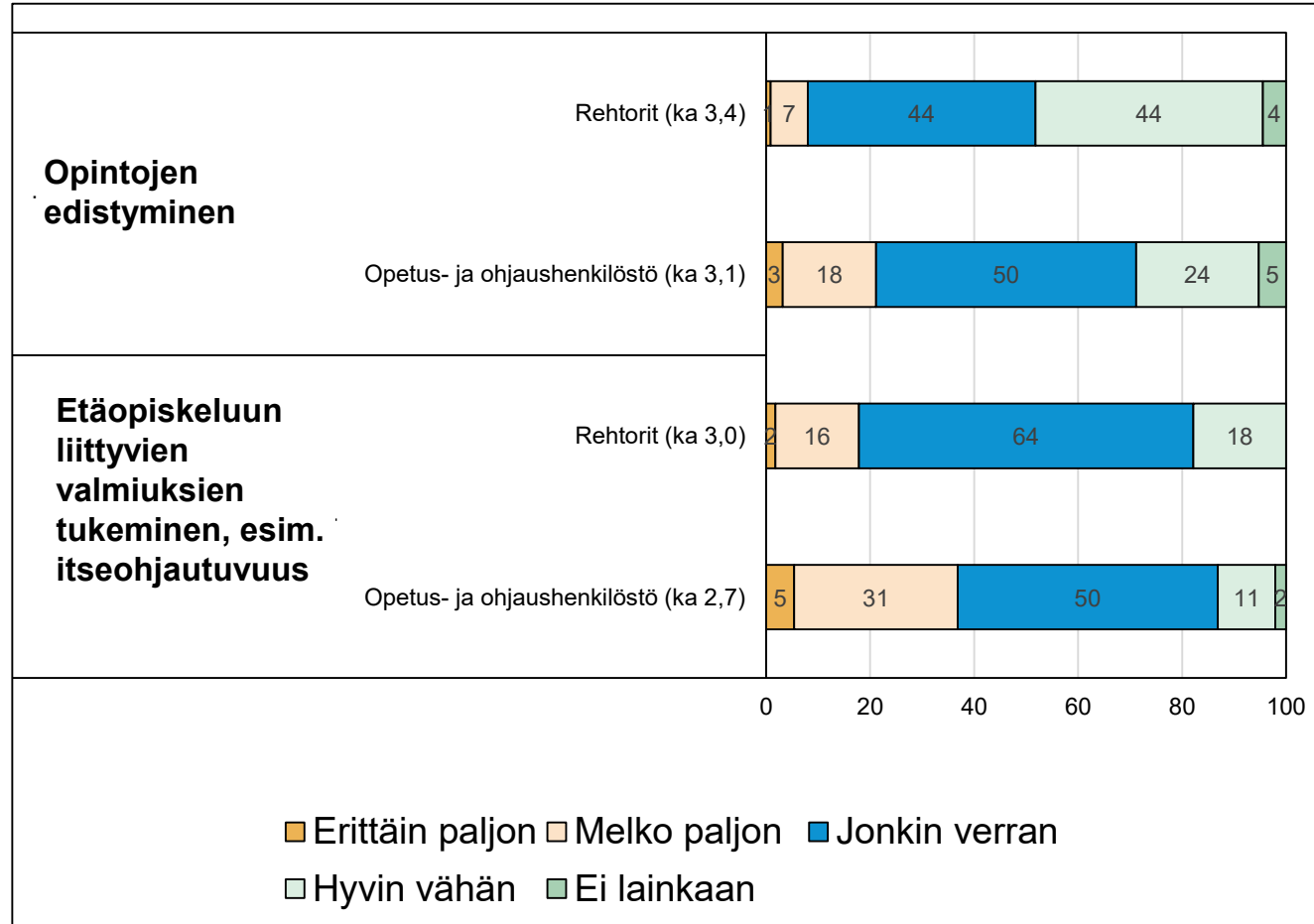
- Kansallisen ohjauksen tulee olla johdonmukaista, konkreettista ja oikea-aikaista. Opetuksen ja koulutuksen järjestäjät sekä rehtorit arvioivat valtakunnallisen tiedotuksen ja ohjeistuksen toimineen poikkeusolojen aikana kohtalaisesti.
- Paikallisella tasolla seurannan ja arvioinnin avulla voidaan ryhtyä poikkeustilanteesta johtuviin välittömiin toimenpiteisiin.
- Paikallisen tason johtamisessa tulee entistä enemmän huomioida myös henkilöstön hyvinvointi. Opetus- ja ohjaushenkilöstöä tulee tukea etäopetuksen järjestämisessä ja siihen liittyvissä käytänteissä.

A black and white photograph of two children, a boy and a girl, looking at a computer monitor. The boy is in the foreground, looking intently at the screen. The girl is behind him, smiling and looking at the screen. The background is a blurred classroom with bookshelves. A large blue geometric shape is overlaid on the left side of the image.

Yleissivistävä koulutus

Kuva: Kari Leo

Opintojen edistyminen ja etäopiskeluvalmiuksien tukeminen

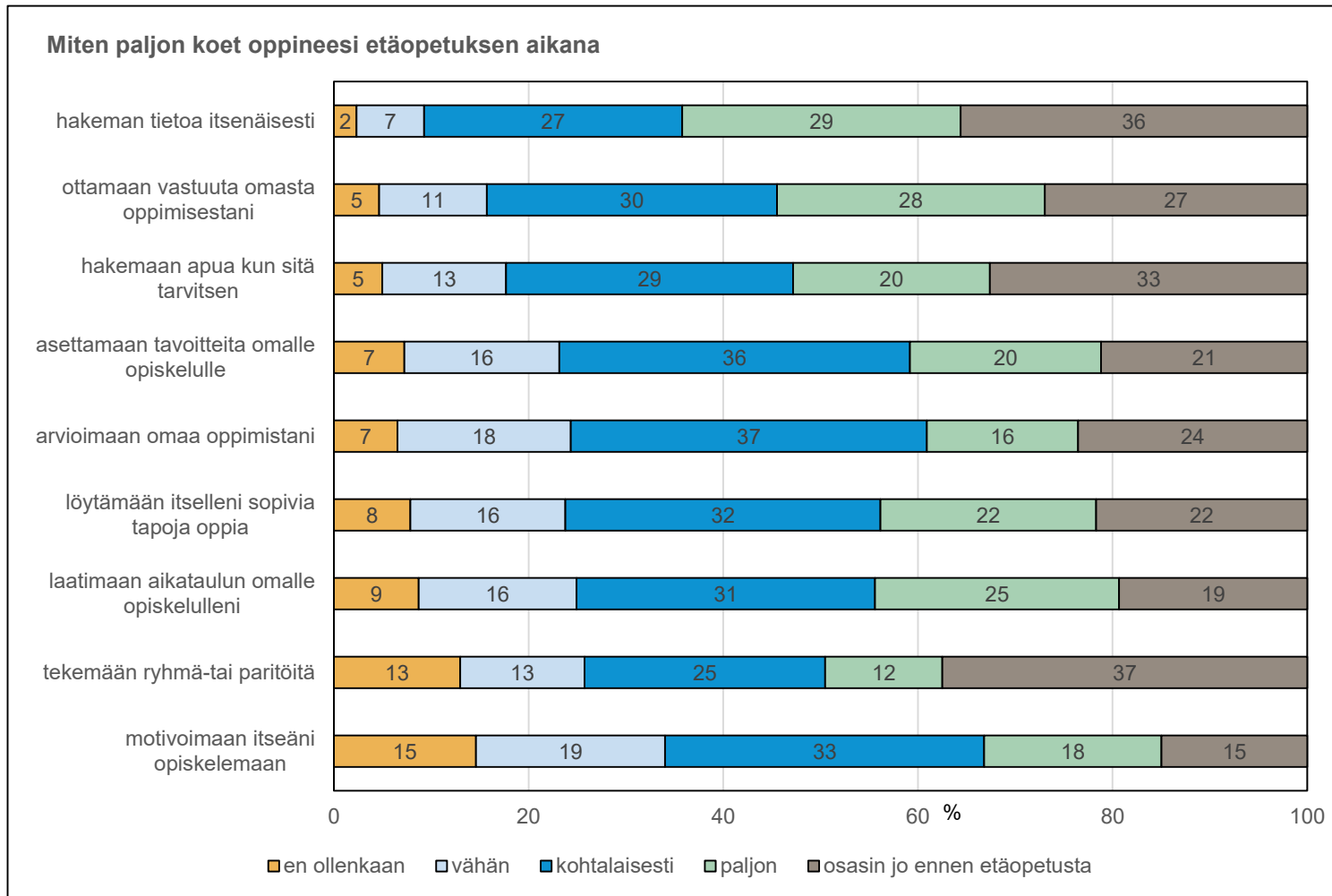

Noin viidennes opetus- ja ohjaushenkilöstöstä arvioi, että oppilailla ja opiskelijoilla on ollut paljon **haasteita opintojen edistymisessä**. Rehtoreista vajaa kymmenes oli tätä mieltä.

Kolmannes opetus- ja ohjaushenkilöstöstä ja rehtoreista viidennes koki **etäopiskeluun liittyvien valmiuksien tukemisessa** olleen paljon ongelmia.

Rehtorien (n = 112) sekä opetus- ja ohjaushenkilöstön (n = 378–388) näkemys siitä, kuinka paljon etäopetuksen aikana oli ongelmia opintojen edistymisessä ja etäopiskeluun liittyvien valmiuksien tukemisessa

Oppilaiden (n = 1761–1771) kokemukset oppimisesta etäopetuksen aikana

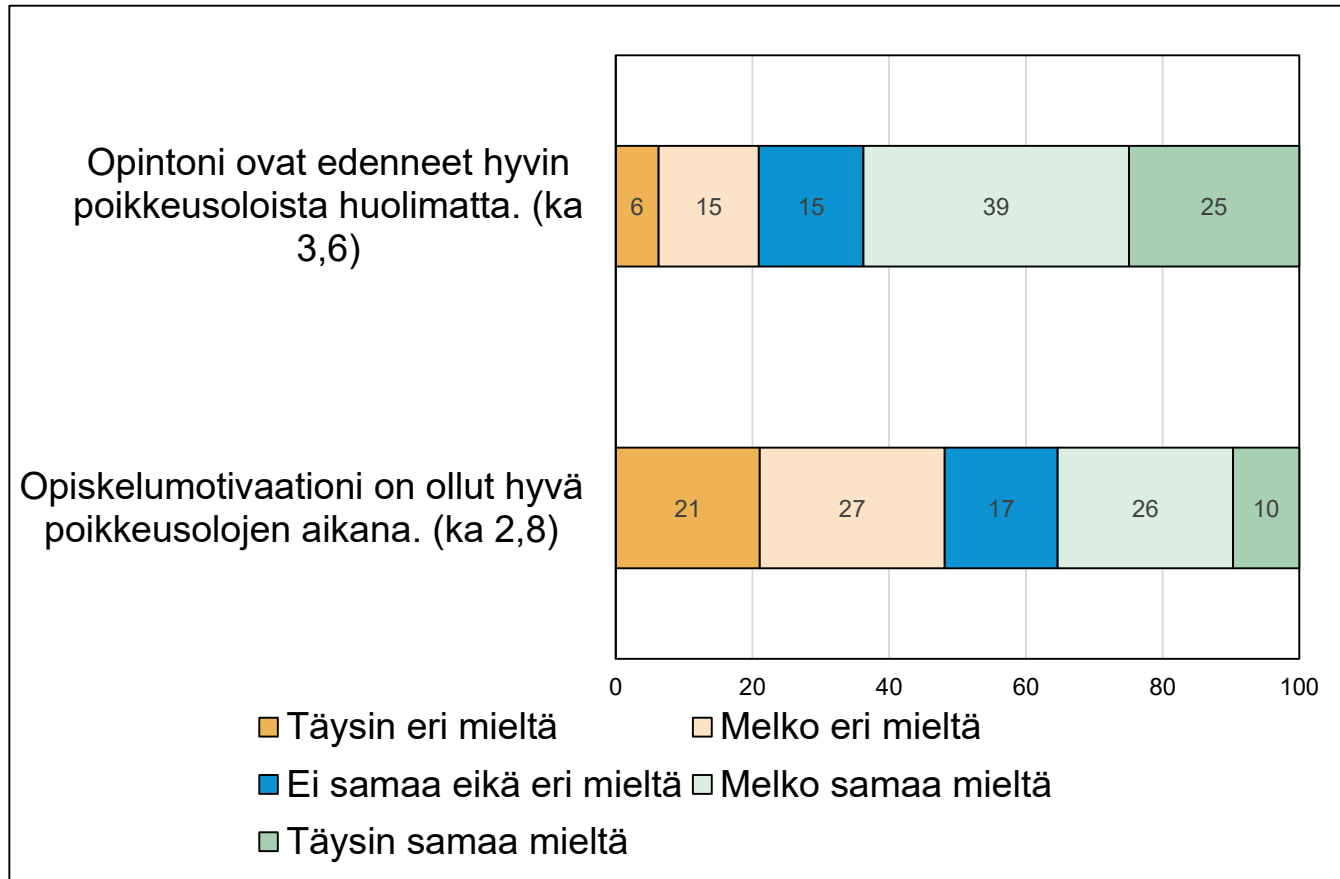

Oppilaan negatiivinen asennoituminen etäopetusaikaan selitti hänen kielteisempää näkemystään oppimisestaan asioista.

6. luokan oppilaat olivat oppineet **motivoimaan itseään** enemmän kuin 9. luokan oppilaat.

”Motivaatio oli korkeammalla, koska aine tuntui mielenkiintoisammalta.”
(9. luokan oppilas)

Viidesosalla lukiolaisista opinnot eivät edenneet suunnitellusti

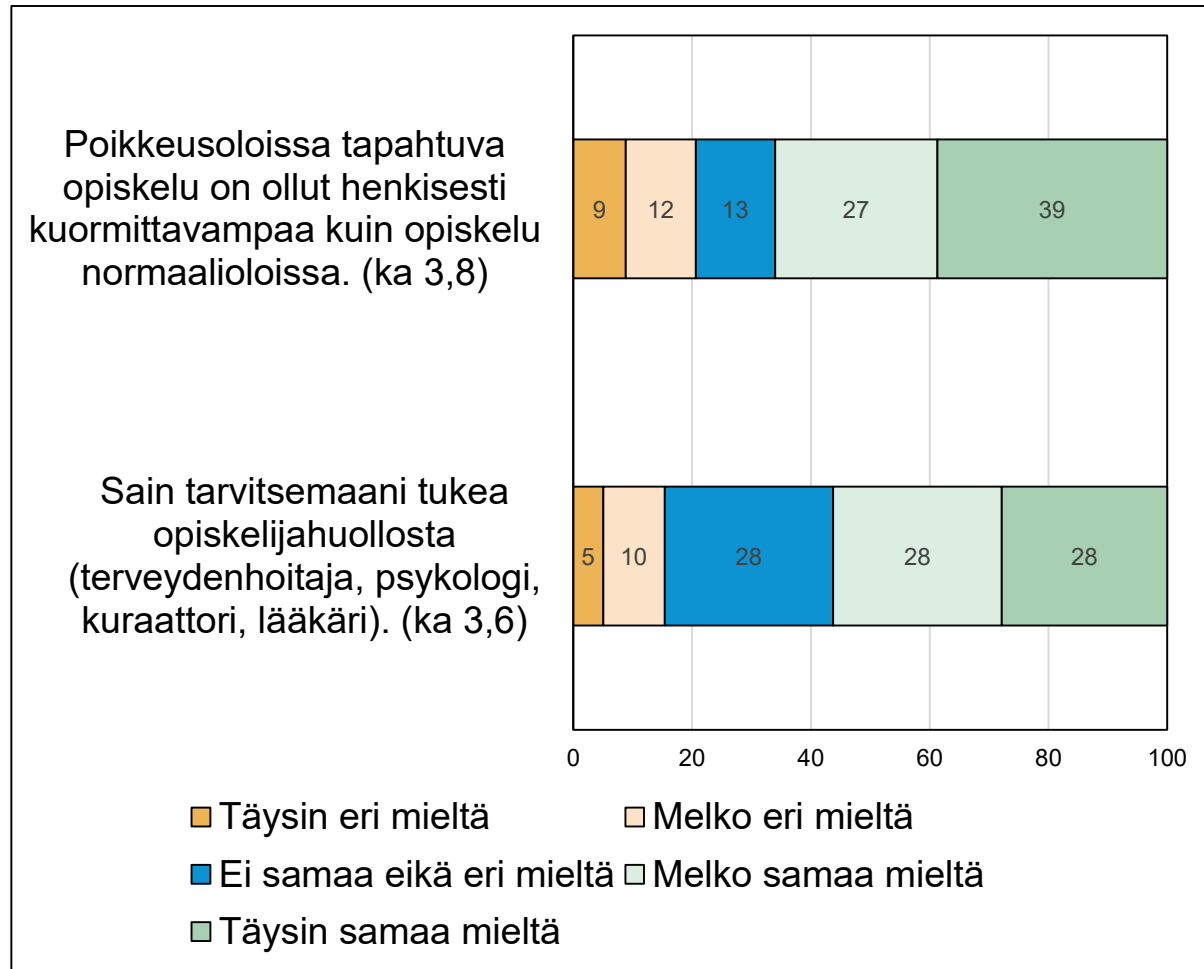
Lukion opiskelijoiden (n = 831–835) näkemyksiä opintojen etenemisestä ja opiskelumotivaatiosta poikkeusolojen aikana

Viidesosa lukiolaisista koki, etteivät **opinnot** olleet **edenneet** hyvin etäopetuksen aikana.

Myös **opiskelumotivaationsa** poikkeusolojen aikana koki **huonoksi** lähes puolet lukiolaisista.

”Ei ollut motivaatiota. Jos ei ollut pakollista palautusta, en tehnyt hommia.” (Lukion opiskelija)

Iso osa lukiolaisista koki etäopiskelun kuormittavana

- Kaksi kolmasosaa arvioi, että **etäopiskelu** on ollut **normaalia** opiskelua **kuormittavampaa**.
- Yli puolet kuitenkin koki, että oli saanut tarvitsemaansa tukea opiskelijahuollosta.
- Etäopetuksen kuormittavuus korostui selkeimmin opiskelijoilla, joilla oli erityisen tuen tarve.

”Opiskelu tuntui hankalemmalta ja kuormittavammalta kuin normaalioloissa.” (Lukion opiskelija)

Opiskelijoiden (n = 377–824) käsityksiä opintojen kuormittavuudesta ja opiskelijahuollosta saamastaan tuesta poikkeusolojen aikana

Keskeisimmät vaikutukset tasa-arvoisen oppimisen edellytyksiin

Opetus- ja ohjaushenkilöstön sekä opetuksen järjestäjien arvion mukaan keskeisimmät vaikutukset liittyivät

- etäopetuksen aikana saatuun tukeen
- tietoteknisiin välineisiin
- itsenäisen opiskelun osaamiseen.

Poikkeuksellisilla opetusjärjestelyillä oli suurimmat vaikutukset tukea tarvitsevien ja kielivähemmistöihin kuuluvien oppilaiden keskuudessa.

”Etäopetuksen aikana kodin tuki ja resurssit vaikuttivat paljon. Koulussa lähiopetuksessa oppilaat saavat saman opetuksen ja opettaja pystyy puuttumaan heti kun tulee vaikeuksia, nyt kaikkien koneet eivät toimineet ja yhteyksissä oli epävarmuutta. Lisäksi oppilas ei välttämättä ilmaissut, jos ei jotain asiaa ymmärtänyt.”
(Perusopetuksen rehtori)

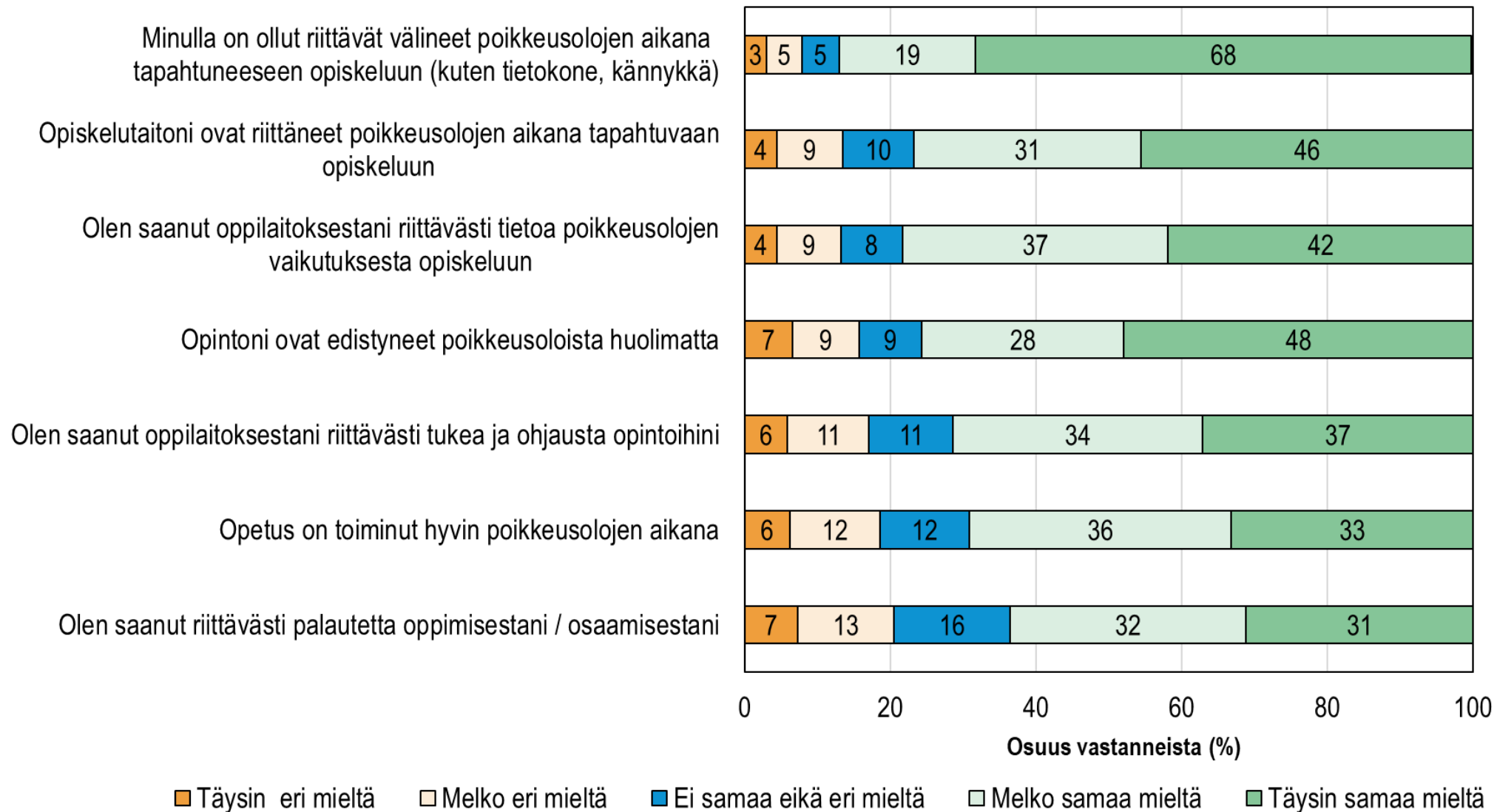
Ammatillinen koulutus

Koulutuksen järjestäjien, johdon sekä opetus- ja ohjaushenkilöstön mukaan poikkeusolojen aikana eniten haasteita opiskelijoiden yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon näkökulmasta on ollut:

- työelämässä tapahtuvassa oppimisessa ja näytöissä,
- opiskelijoiden etäopiskeluvalmiuksien tukemisessa,
- erityisessä tuessa,
- opintojen edistymisessä,
- opiskelijahuollossa,
- yhteydenpidossa opiskelijoihin.

Opiskelijat (n = 6114–6248)

Työelämässä tapahtuva oppiminen

”Ei päässyt tekemään työssäoppimista, joten se jää venymään ensi syksylle, mikä ärsyttää kovasti, sillä se hidastaa opintojen etenemistä.” (Opiskelija)

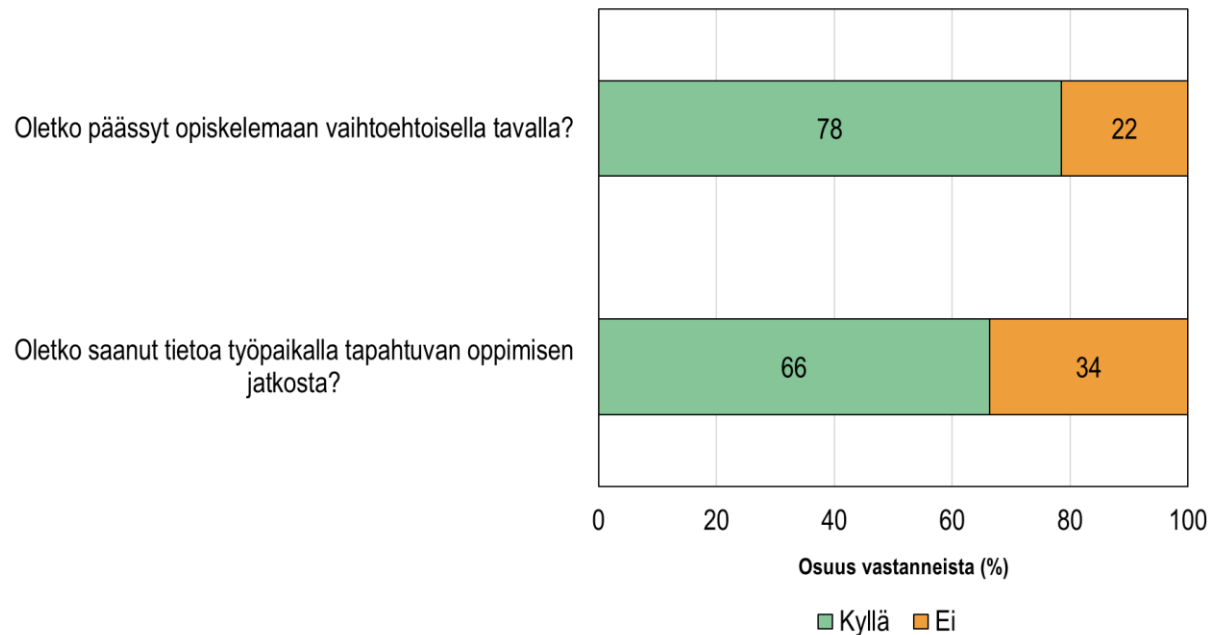
Työelämässä tapahtuva oppiminen ja näytöt

- Toukokuussa toteutetussa järjestäjäkyselyssä 7 % järjestäjistä ilmoitti, että uusia koulutus- ja oppisopimuksia tehdään normaaliin tapaan verrattuna epidemiaa edeltäneeseen aikaan
- Syyskuussa toteutetussa järjestäjäkyselyssä vastaava osuus oli 28 %.
- Useimmilla määrä on vähentynyt enintään neljänneksen normaalioloihin verrattuna, mutta osalla tätäkin enemmän.

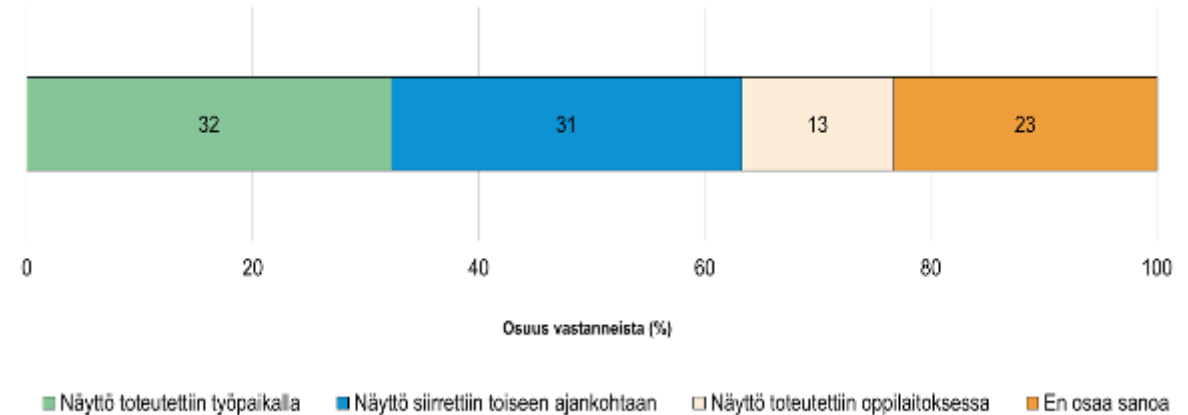
Opiskelijakyselyyn vastanneista 35 % ilmoitti olleensa työelämässä oppimassa maaliskoukokuun aikana 2020.

Näistä viidesosalla työelämässä oppiminen keskeytyi koronaepidemiasta aiheutuvien poikkeusolojen vuoksi.

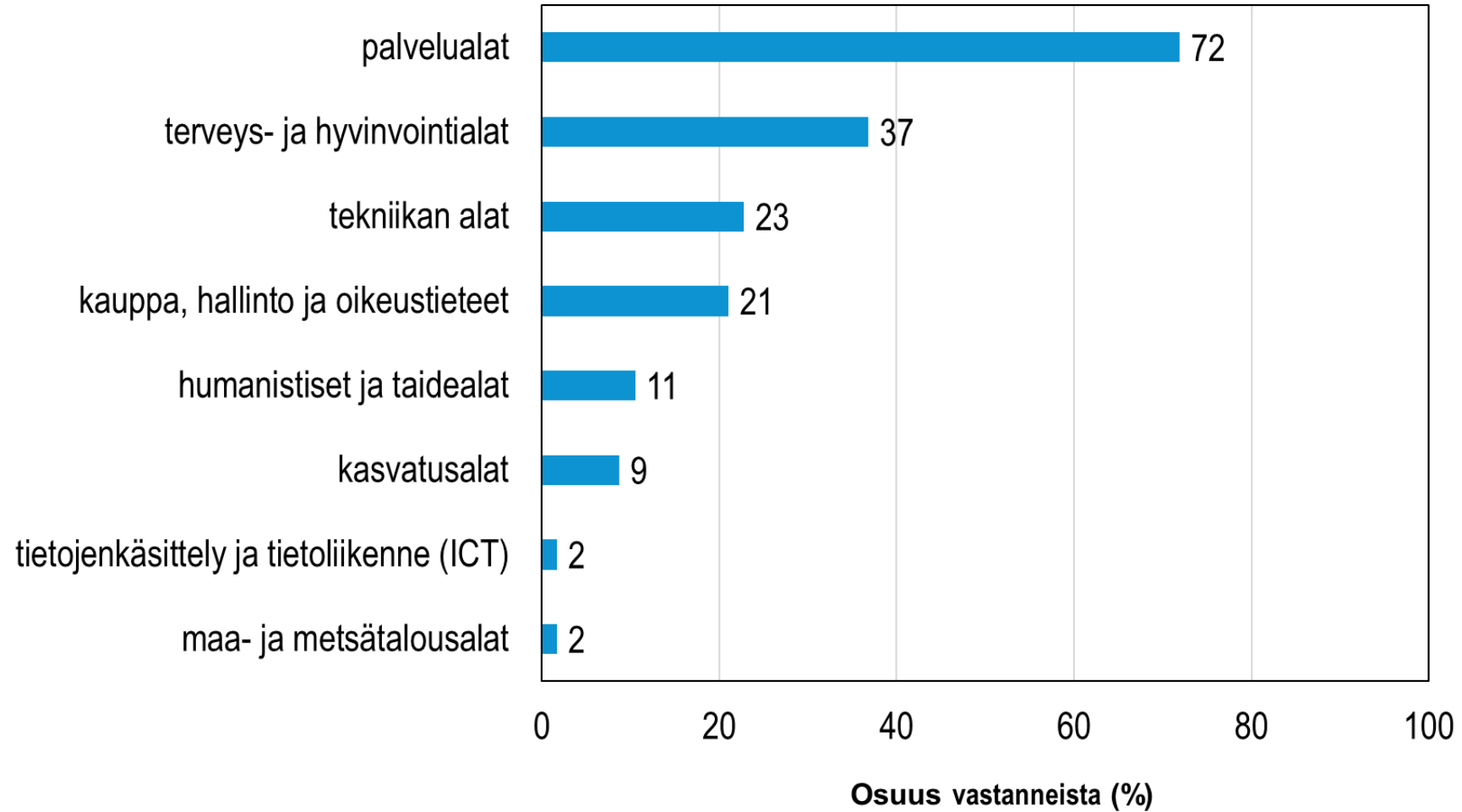
Opiskelijat: Opintojen jatko työpaikalla tapahtuvan oppimisen keskeytyessä
(n = 449–451)

Opiskelijat: Näytön toteutus työpaikalla tapahtuvan oppimisen keskeytyessä (n = 452)

**Järjestäjät (n = 57):
Millä toimialoilla opintojen toteuttaminen työelämässä on
vaikeutunut eniten**

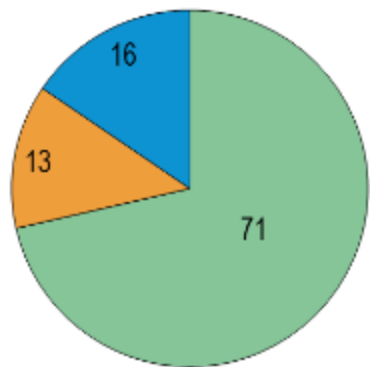
Valmistuminen ja jatko-ohjaus

”Aikaisemmin puhuttiin, että kerkeän valmistumaan määräajan puitteissa, mutta nyt se ei enää onnistu, eli tulevaisuus on todella täynnä kysymysmerkkejä.” (Opiskelija)

Valmistuminen ja jatko-ohjaus

Opiskelijakyselyyn vastanneista 22 % ilmoitti kevään 2020 arvioiduksi valmistumisajankohdaksi.

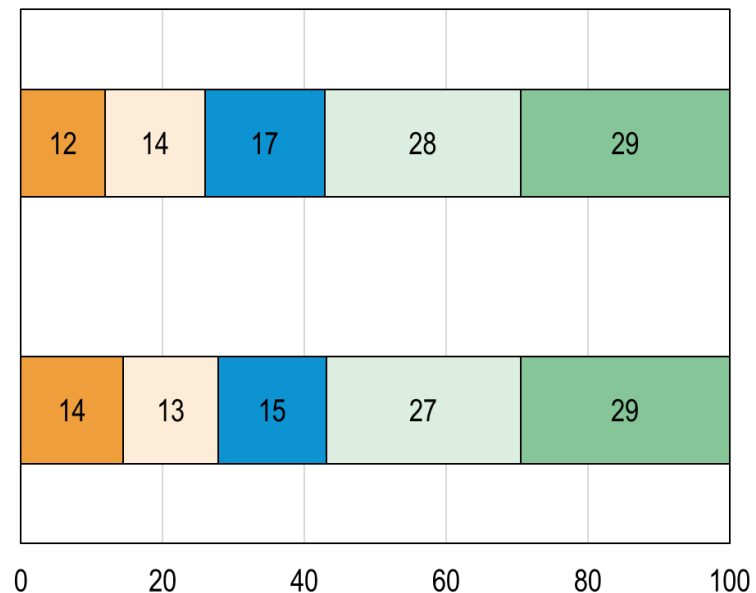
Opiskelijat: Valmistun aikataulun mukaisesti (n = 1445)

■ Kyllä ■ En ■ En osaa sanoa

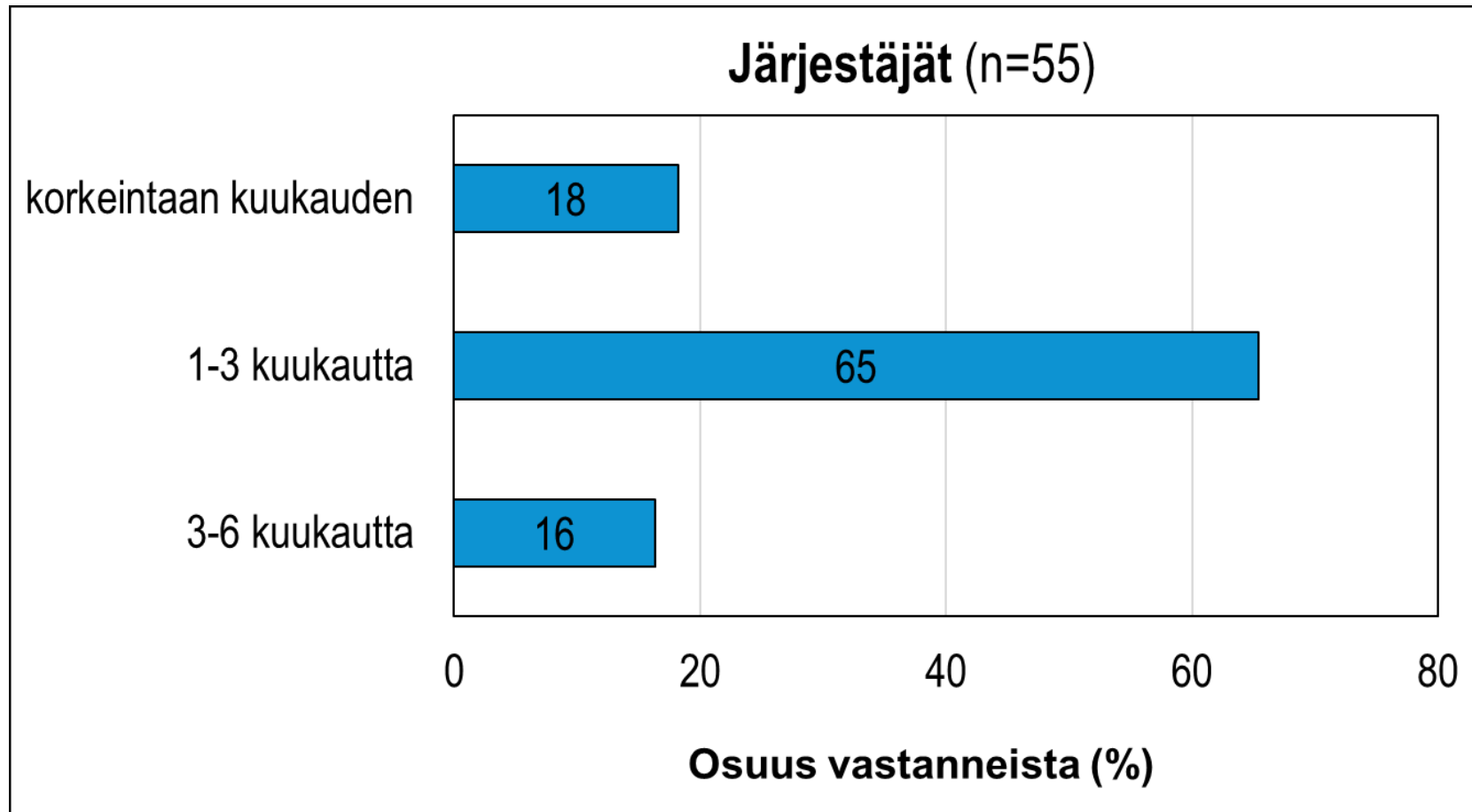
(n = 1119–1197)

Olen saanut riittävästi ohjausta työelämään siirtymiseen

■ Täysin eri mieltä ■ Melko eri mieltä ■ Ei samaa eikä eri mieltä ■ Melko samaa mieltä ■ Täysin samaa mieltä

Kuinka paljon niiden opiskelijoiden valmistuminen keskimäärin viivästyy, jotka eivät valmistu suunnitellussa (HOKS) aikataulussa?

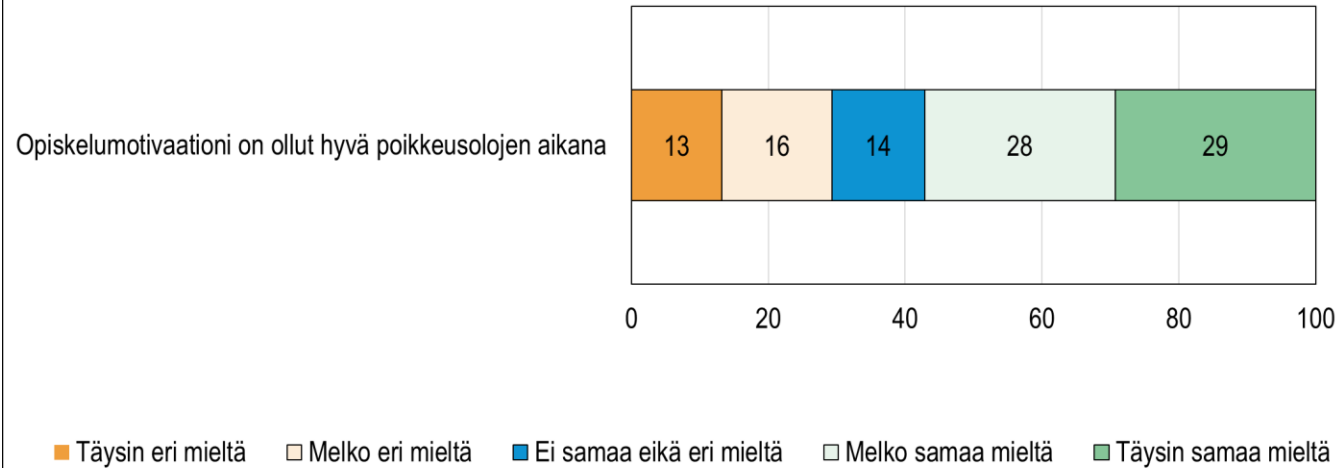
”On saanut edetä omassa tahdissa ja tykännyt myös, että on enemmän itsellä vastuuta ja tämä vähän tuonut joustavuutta, jos on ollut menoa.”
(Opiskelija)

Opiskelijoiden hyvinvointi, opiskelijahuolto ja henkilökohtainen ohjaus

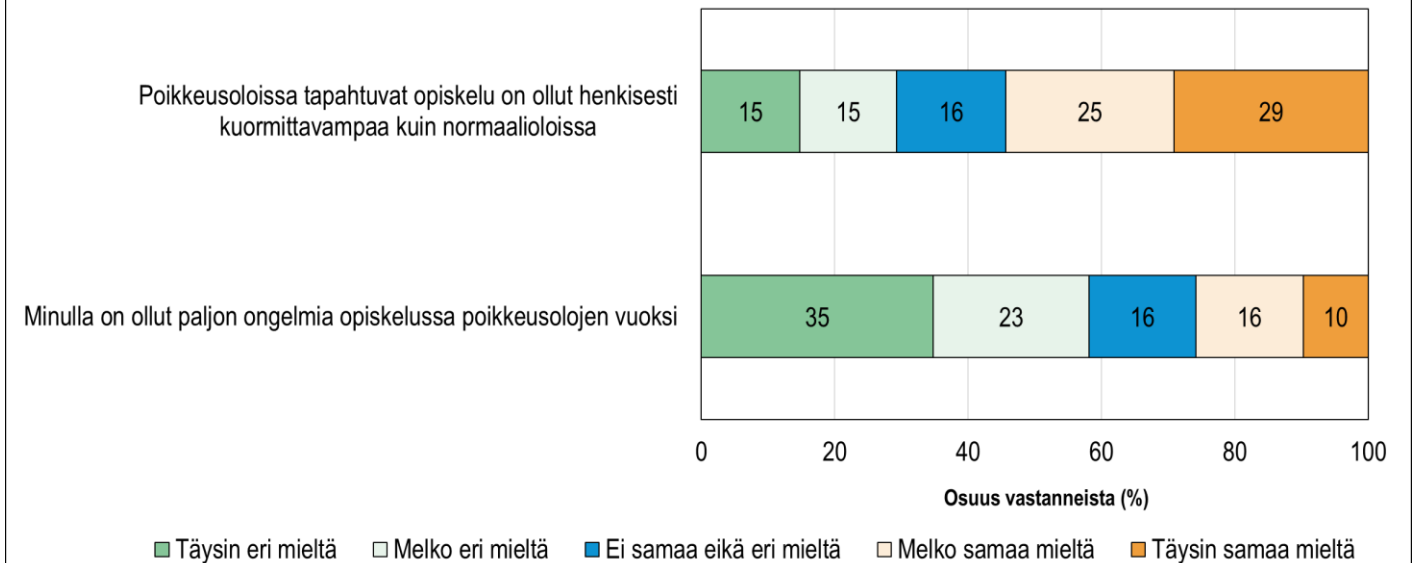
”Keskittyminen ei riitä, en saa tehtyä yhtikäs mitään kotona. Jaksaminen ilman arkea ja järjestystä lamaannuttaa eikä mikään huvita tai kiinnosta. Olen pariin otteeseen jo miettinyt mitä jos vain lopettaisi kun ei mistään tule mitään.”
(Opiskelija)

Opiskelumotivaatio, kuormittavuus ja opiskelun ongelmat

Opiskelijat (n = 6303)

Opiskelijat (n = 6144–6203)

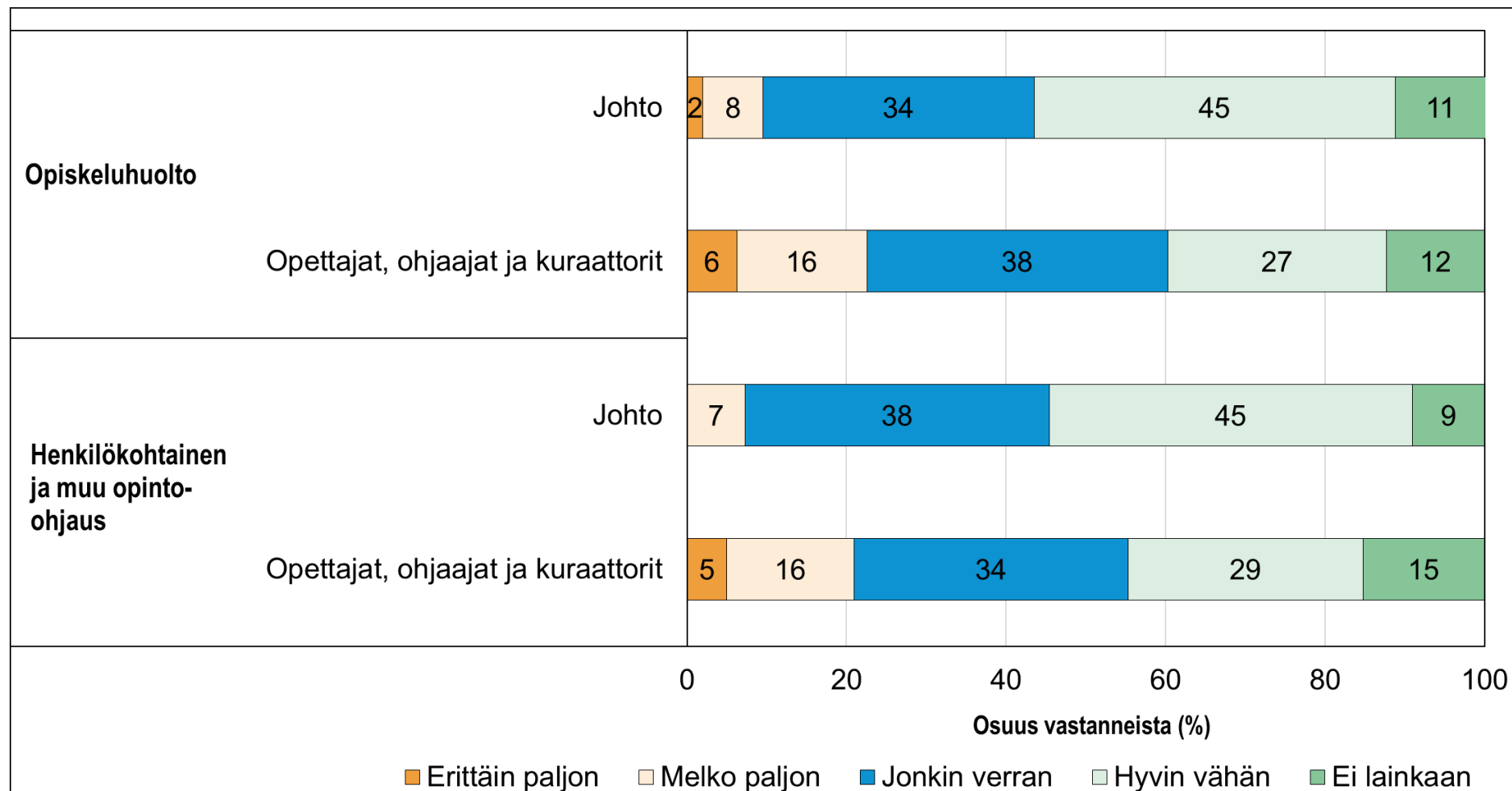

Opiskeluhuolto ja opinto-ohjaus

Missä määrin poikkeusolojen aikana on ollut haasteita opiskelijoidenne yhdenvertaisuuden ja tasa-arvon toteutumisen kannalta?

Järjestäjien johto
(n = 53–55)

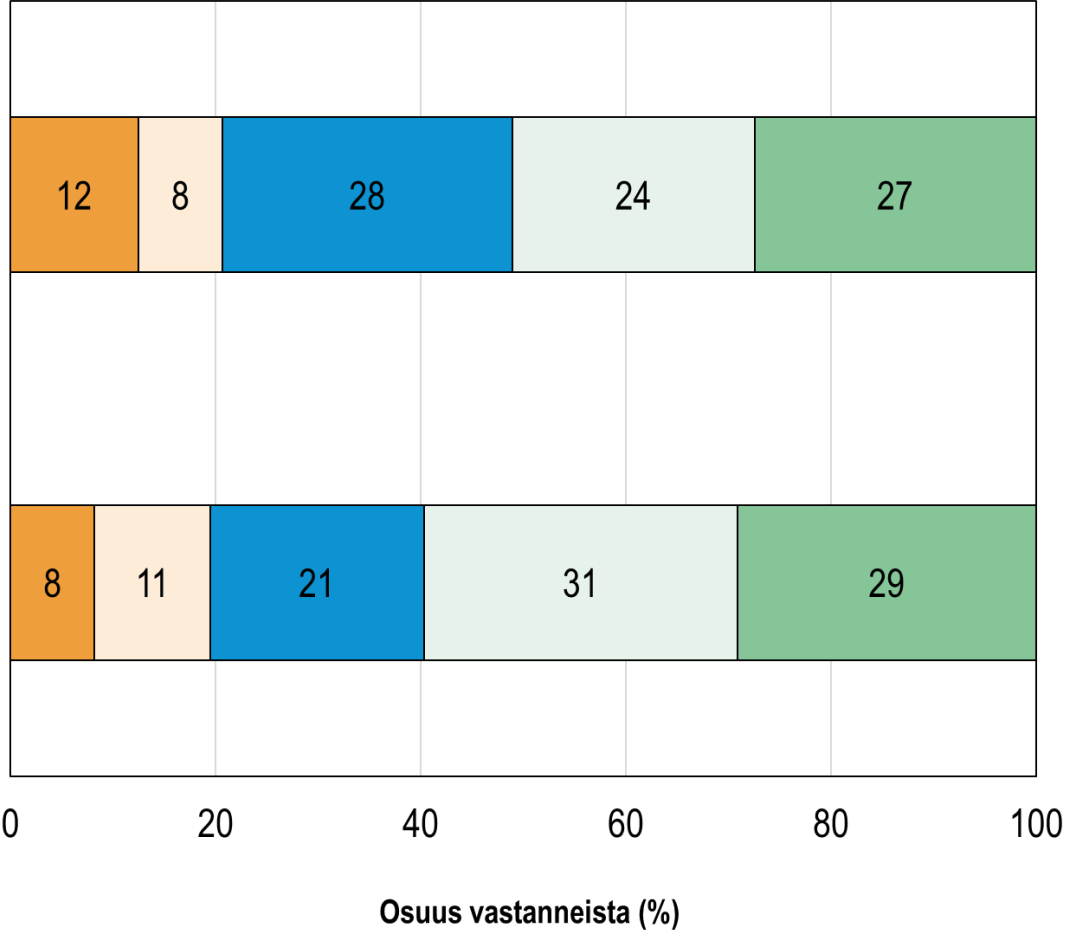
Opettajat, ohjaajat ja kuraattorit
(n = 1637–1997)

Opiskelijat (n = 3503–4945)

Olen saanut tarvitsemaani tukea opiskelijahuollosta
(esim. terveydenhoitaja, kuraattori, psykologi, lääkäri)

Olen saanut tarvitsemaani henkilökohtaista
tai muuta opinto-ohjausta

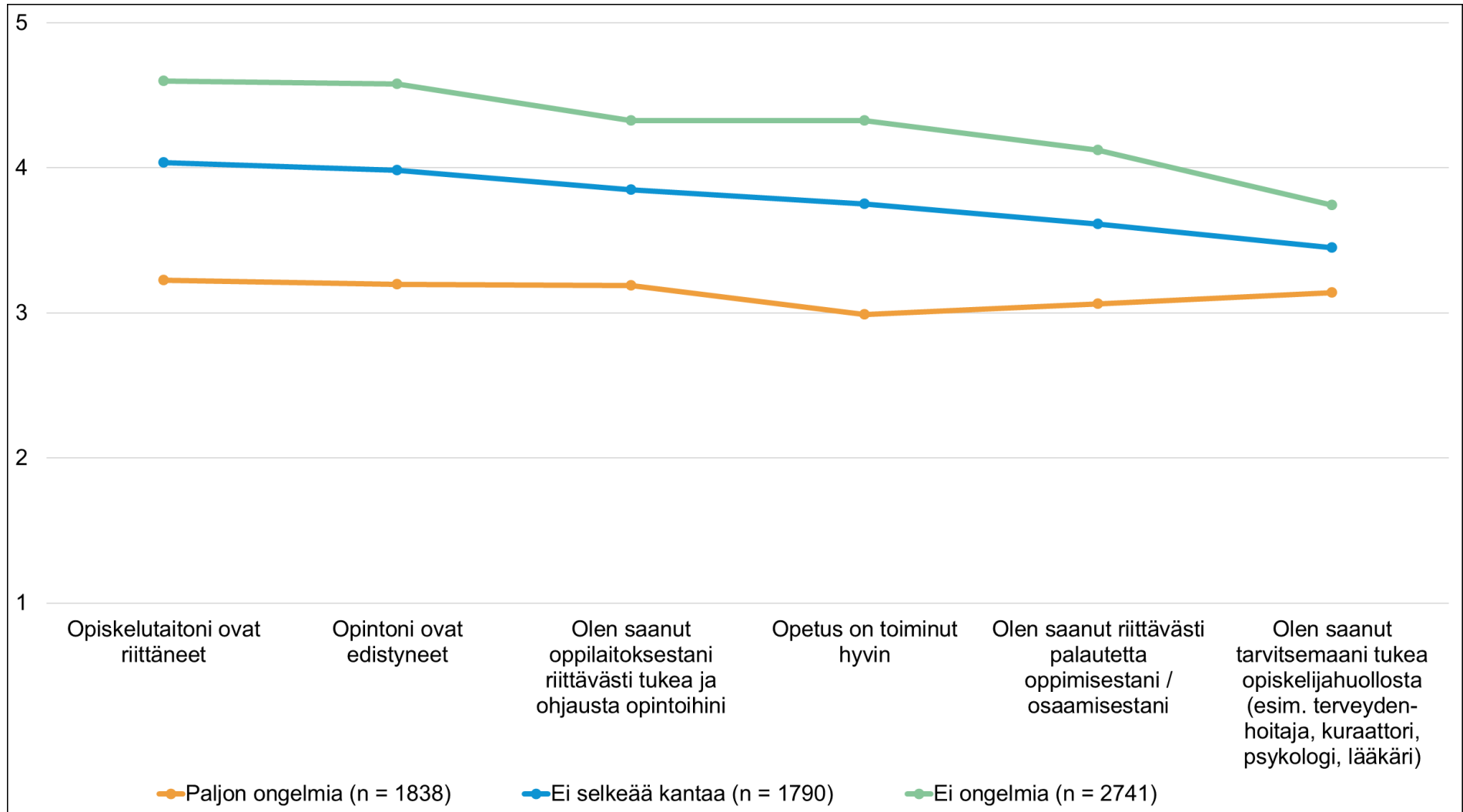

- Täysin eri mieltä
- Melko eri mieltä
- Ei samaa eikä eri mieltä
- Melko samaa mieltä
- Täysin samaa mieltä

Ongelmien kasautuminen (motivaatio, kuormittuminen, opiskelun ongelmat)

Asteikko:

- 5= Täysin samaa mieltä
- 4= Melko samaa mieltä
- 3= Ei samaa eikä eri mieltä
- 2= Melko eri mieltä
- 1= Täysin eri mieltä

Korkeakoulutus

Kuva: Kari Leo

Keskeiset tulokset

Arviointi antaa **kahtalaisen kuvan korkeakoulujen tilanteesta** poikkeuksellisten opetusjärjestelyiden aikana keväällä ja alkusyksystä 2020.

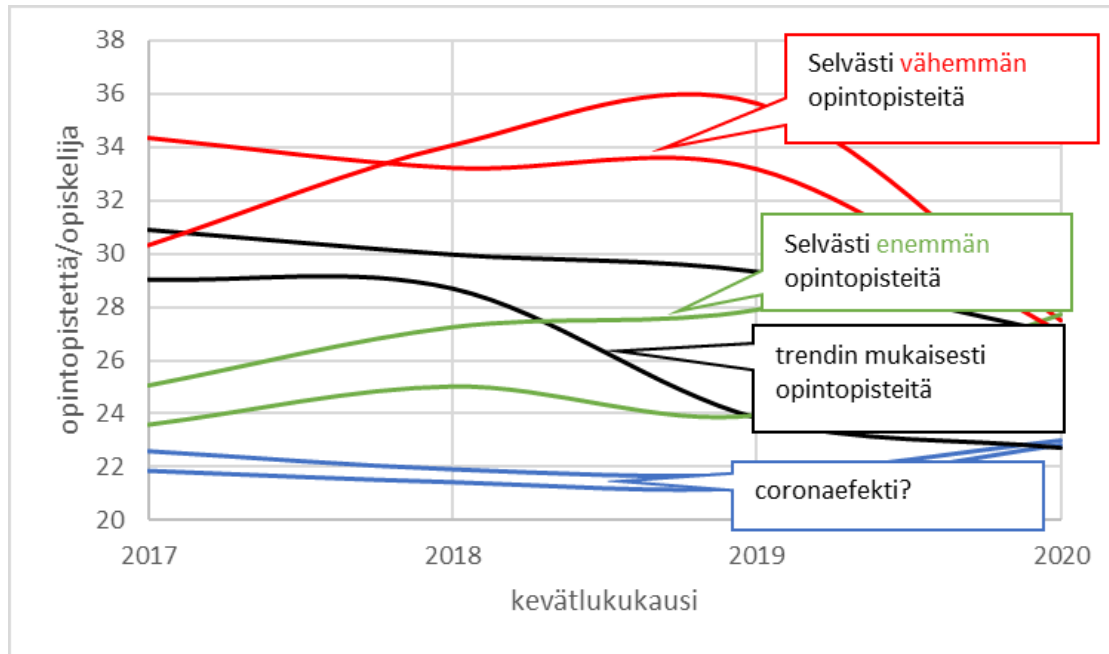
Korkeakoululaitoksen **määrälliset tulokset** ovat pääosin edellisten vuosien kaltaisia.

Jotkin asiat kertovat siitä, **ettei** hyvien määrällisten tulosten takana oleva **opiskelutodellisuus ole ollut ongelmaton** tai **opiskelijoiden tilanteet yhdenmukaisia**.

Lähes **seitsemän kymmenestä** korkeakoulusta arvioi, että opiskelijoiden vaihtelevat itsenäisen opiskelun taidot ovat vaikuttaneet oppimisen tasa-arvoon ja yhdenvertaisuuteen poikkeustilan aikana.

Korkeakoulut arvioivat, että eniten tuen tarve on lisääntynyt niillä opiskelijoilla, joilla on **oppimisvaikeuksia**.

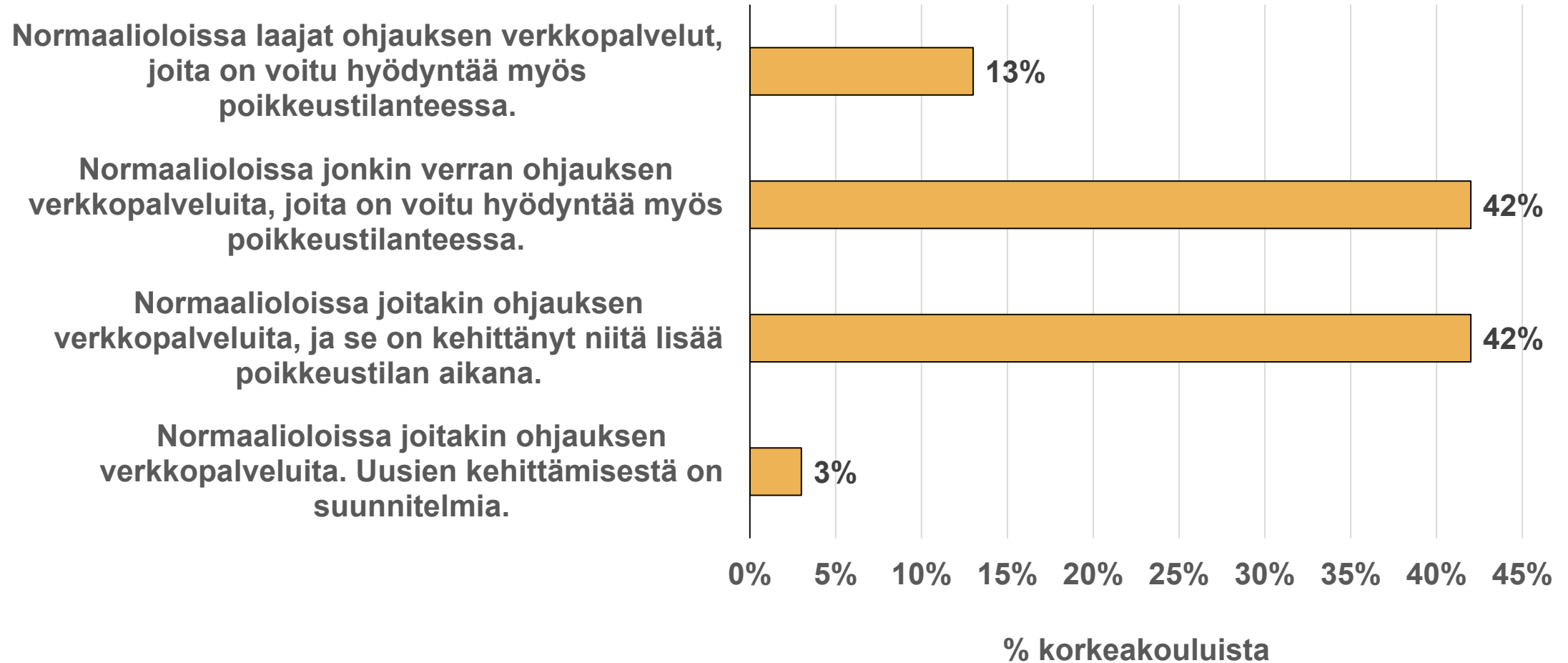
Eroja korkeakoulujen välillä opintojen etenemisessä

Itse- ja etäopiskelun taidot, harjoittelumahdollisuudet poikkeusoloissa, tiloihin ja laitteisiin liittyvät erot, alakohtaiset erot mahdollisuuksissa järjestää verkko-opetusta, erityisryhmien huomiointi.

- Useimmissa korkeakouluissa keskimääräinen opintopistekertymä on noudattanut **vertailuvuosien kevätlukukausien trendiä**.
- Osassa korkeakouluja opintopistekertymät ovat **selvästi nousseet tai laskeneet** kevätlukukaudella 2020 vertailuvuosiin verrattuna.
- Neljäs ryhmä on korkeakoulut, joissa keskimääräinen kevätlukukausien keskimääräinen opintopistekertymä on ollut poikkeustilaa edeltävien vuosien kevätlukukausina valtakunnallisesti katsoen suhteellisen alhainen, mutta **kevätlukukaudella 2020 nousujohteinen**.

Korkeakoulujen arviot verkkopalveluiden laajuudesta ja kehityssuunnasta (n = 38)

Ohjauksen ja tuen tarve & kysyntä korkeakouluissa

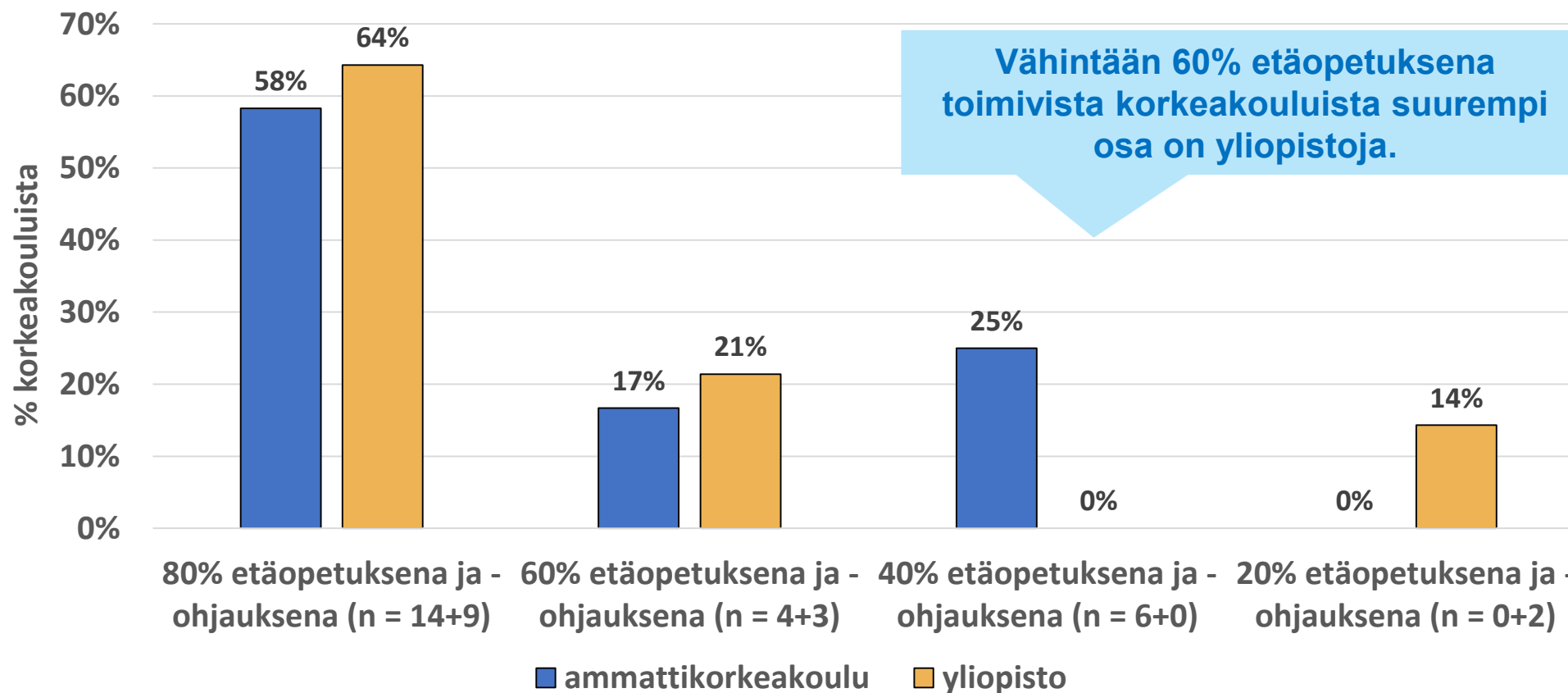
Lähes **yhdeksän kymmenestä** korkeakoulusta arvioi, että opiskelijoiden yhteydenottojen määrä ohjauspalveluihin on poikkeustilan aikana pysynyt ennallaan tai lisääntynyt jonkin verran.

Lähes **yhdeksän kymmenestä** korkeakoulusta arvioi, että on kyennyt vastamaan joko hyvin tai erinomaisesti ohjauspalveluiden kysyntään poikkeustilan aikana

Onko palveluiden tarpeen kasvu kanavoitunut pikemminkin opiskelijaterveydenhuoltoon kuin korkeakouluihin?

Ovatko kaikki opiskelijat kyenneet hakemaan tukea korkeakoululta poikkeustilan aikana?

Korkeakoulujen tapa järjestää opetus ja ohjaus syksyllä 2020 (09/2020 tilanne, amk/yo, n = 38)

Vaihtoehtoisia selitysmalleja

Onko laaja verkkopalveluiden tarjonta ja kehittäminen hyödyttänyt **jo valmiiksi hyvät itsenäisen opiskelun taidot** omaavia opiskelijoita?

Vai onko verkkopalveluiden laaja tarjonta ja tarjonnan kehittäminen **tasoittanut tilannetta** erilaisten oppijoiden ja erilaisissa elämäntilanteissa olevien opiskelijoiden kesken?

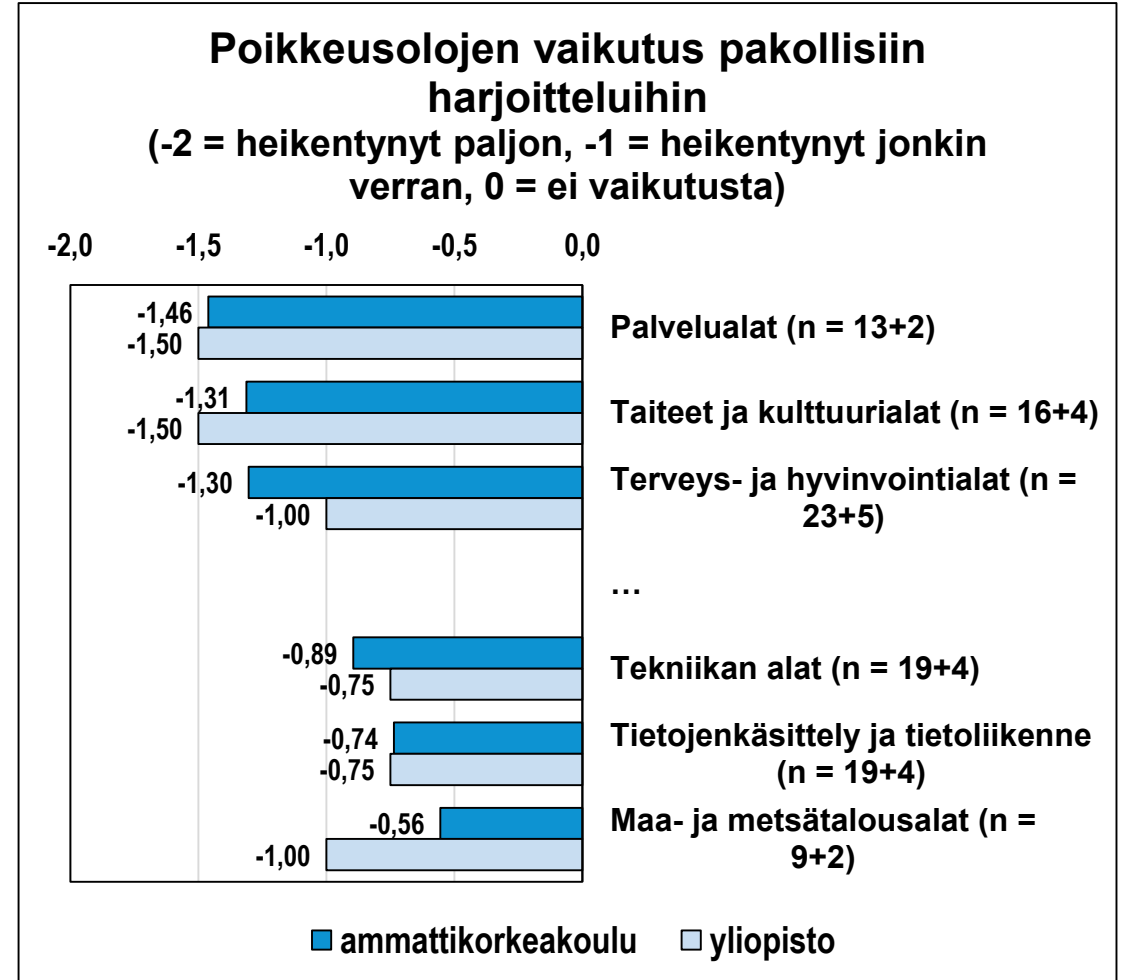
Poikkeustila on heikentänyt harjoittelumahdollisuuksia

Eniten haasteita

- **Palvelualoilla**
- **Taide- ja kulttuurialoilla**
- **Terveys- ja hyvinvointialalla**

Vähiten haasteita

- **Tekniikan alalla**
- **Tietojenkäsittelyn- ja tietoliikenteen alalla**
- **Maa- ja metsätalouselialalla**

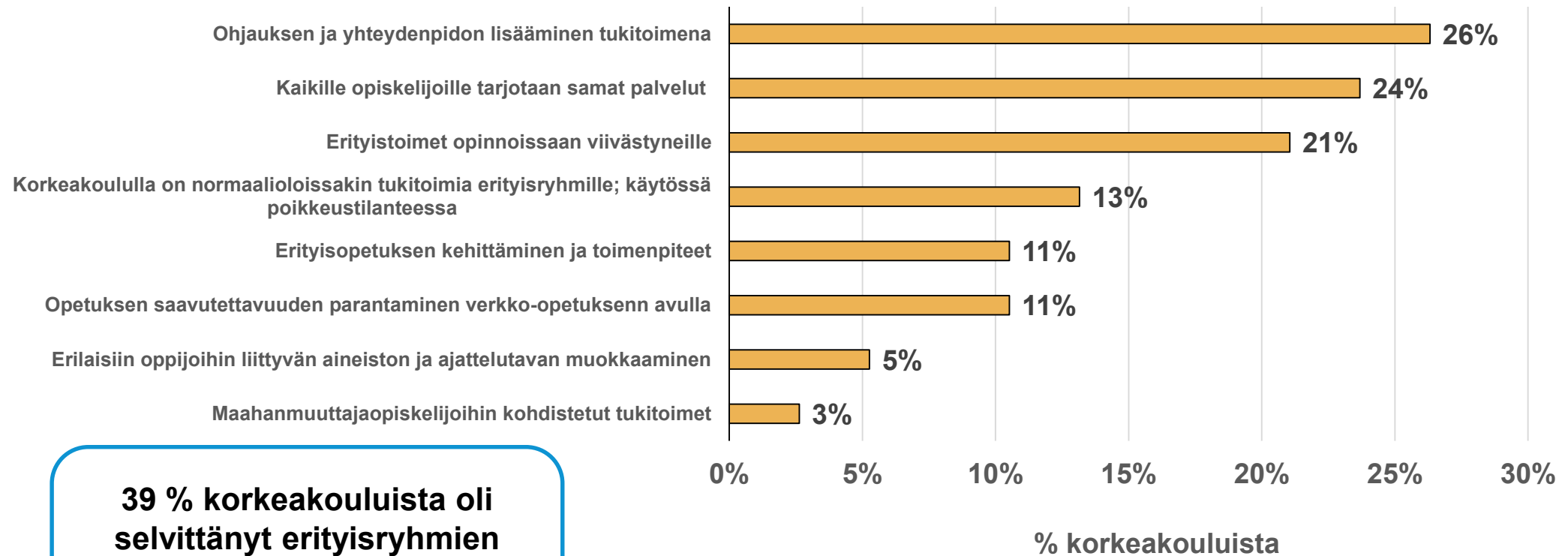

Poikkeustila on heikentänyt harjoittelumahdollisuuksia

Alueellisesti korkeakoulut jakautuvat kolmeen ryhmään

Itä-Suomen AVI ja Lapin AVI	Mahdollisuudet heikentyneet eniten.
Länsi- ja Sisä-Suomen AVI sekä Pohjois-Suomen AVI	Mahdollisuudet heikentyneet jonkin verran, mutta selvästi vähemmän kuin Itä-Suomessa ja Lapissa.
Etelä-Suomen AVI ja Lounais-Suomen AVI, Ahvenanmaa	Mahdollisuudet heikentyneet jonkin verran, mutta vähemmän kuin muualla Suomessa.

Erityisryhmien huomiointi poikkeustilan aikana, yleisimmät maininnat (n = 38)

39 % korkeakouluista oli selvittänyt erityisryhmien tarvitsemaa tukea poikkeustilan aikana, 61 % ei.

Suosituksset

- **Poikkeustilan aikaisten opintojen etenemisen haasteiden taustatekijät on kartoitettava yksityiskohtaisesti korkeakouluissa ja tarvittaessa niiden yhteistyönä.**
- **Korkeakouluissa on laadittava suunnitelmat sellaisten opiskelijoiden tavoittamiseksi, joiden opinnot ovat viivästyneet merkittävästi tai kokonaan keskeytyneet poikkeustilan vuoksi.**
- **Poikkeustilan aikaiset opintojen etenemisen vahvuudet on kartoitettava korkeakouluissa ja tarvittaessa niiden yhteistyönä.**

Suosituksset

- **Korkeakoulujen on kartoitettava erityisryhmiin kuuluvat opiskelijat ja kohdennettava tuki- ja ohjauspalveluita erityisryhmien tarpeiden mukaisesti.**
- **Korkeakouluissa on huolehdittava siitä, että verkko-ohjauksen ja -opetuksen malleja ylläpidetään ja kehitetään edelleen, jotta edellytykset hybridiopetuksen toteuttamiselle ovat hyvät jatkossakin. Pedagogisessa kehittämisessä on huomioitava erilaiset oppijat ja erilaisissa elämäntilanteissa olevat opiskelijat.**
- **Korkeakouluissa on laadittava keskeisten työelämäkumppanien kanssa menettelyt pakollisten harjoitteluiden toteuttamiseksi poikkeustilanteissa.**